

دیدگاه تربیتی امام علی (علیه السلام) (ارائه مدل مفهومی)

شهلا شگری سرشکه^۱ | ابوالفضل محمودی^۲ | فاطمه لاجوردی^۳

۵۸

سال سی و یکم
بهار ۱۴۰۲

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:
۱۴۰۱/۹/۲۱
تاریخ پذیرش:
۱۴۰۱/۱۱/۰۲
صص: ۱۸۳-۱۵۹

شابا چاپ: ۶۹۷۲-۲۲۵۱
الکترونیکی: ۵۱۹۶-۲۶۴۵

DOR: 20.1001.1.22516972.1402.31.58.9.9

چکیده

مفهوم پردازی در زمینه تعلیم و تربیت اسلامی و بررسی دیدگاه تربیتی امام علی علیه السلام با رویکرد پژوهش اکتشافی از طریق مطالعه منابع و اسناد معتبر دینی، هدف اصلی مقاله حاضر بود. این مهم با روش تحلیل محتوی احادیث و روایات مرتبط با دیدگاه تربیتی امام علیه السلام در نهج البلاغه، غرر الحکم و...، انجام پذیرفت. تحلیل مواد و محتوای مرتبط با موضوع پژوهش، در چارچوب روش تحلیل محتوای کیفی، با استفاده از فرآیند چهار مرحله ای شامل «انتخاب واحد تحلیل»، «مقوله بندی»، «شمارش فراوانی هر مقوله» و «تفسیر نتایج» انجام گرفت. در این پژوهش از بسامد (فراوانی) برای شمارش مقوله های فرعی و برای طبقه بندی و تعیین مقوله های اصلی و ابعاد از روش تکوین استقرایی استفاده شد. بر اساس یافته های تحقیق، ۹۸ مقوله فرعی شناسایی و ویرایش شده و بر اساس آنها ابعاد و مولفه های اصلی دیدگاه تربیتی امام علی (ع) شناسایی و تعیین گردید. بر اساس نتایج ابعاد و مولفه ها شامل: الف) بعد تربیت فردی با چهار مولفه اصلی: ۱- تربیت دینی (هشت مقوله فرعی)، ۲- تربیت اخلاقی (با ۲۲ مقوله فرعی)، ۳- تربیت قرآنی (با هفت مقوله فرعی)، ۴- تربیت علمی (با ۲۰ مقوله فرعی). ب) بعد تربیت اجتماعی با پنج مولفه اصلی شامل: ۱- تربیت فرهنگی (با شش مقوله فرعی)، ۲- تربیت سیاسی (با هفت مقوله فرعی)، ۳- تربیت حقوقی (با ۱۶ مقوله فرعی)، ۴- تربیت جهادی (با شش مقوله فرعی) و ۵- تربیت اقتصادی (با پنج مقوله فرعی)، طبقه بندی، سازمان دهی شد و مدل مفهومی آن تدوین، ترسیم و ارائه گردید.

کلیدواژه ها: امام علی علیه السلام؛ دیدگاه تربیتی؛ تربیت فردی؛ تربیت اجتماعی، مدل مفهومی.

۱. دانشجوی دکتری، رشته ادیان و عرفان، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی،

تهران، ایران

۲. نویسنده مسئول: عضو هیئت علمی، استاد تمام رشته ادیان و عرفان، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و

تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
a_mahmoudi@srbiau.ac.ir

۳. عضو هیئت علمی، استادیار رشته ادیان و عرفان، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه

آزاد اسلامی، تهران، ایران

مقدمه و بیان مسئله

واژه تربیت در فرهنگ عربی، زبان قرآن و روایات پیوند معنایی وثیقی با سایر واژگان کلیدی تربیت به ویژه تزکیه دارد. هسته معنایی هر دو واژه تربیت و تزکیه، فزونی همراه با بالندگی و شکوفایی است. تزکیه، در نظام معنایی قرآن، به معنای رشد دادن و آراستن آدمی به آداب و اخلاق الهی و پیراستن روح و روان او از آلودگی‌ها و پلیدی‌ها است. در واقع مفهوم کانونی «تزکیه»، کلید واژه تربیت قرآنی و اسلامی است که فاعل اصلی آن خدای متعال و حدفاصلی بعثت پیامبران الهی است. (فتحی، ۱۴۰۰). از لحاظ مصدر، تربیت از ریشه رَبَّ، به معنای پروریدن، سرپرستی، رهبری کردن، رساندن به فرجام، نیکو کردن، به تعالی و تکامل رساندن، ارزنده ساختن، از افراط و تفریط در آوردن و به اعتدال رسانیدن است (دفتر حوزه همکاری و دانشگاه، ۱۳۸۱). رَبَّ، به معنای مالک، خالق، سرور، منعم و مربی، تربیت کننده است (دلشاد تهرانی، ۱۳۷۹).

از دیدگاه اسلام، «تربیت، هدایت و اداره جریان ارتقایی و تکاملی بشر است، به گونه ای که به سوی (الله) جهت دهد. تربیت، احیای فطرت خدا آشنای انسان و پرورش ابعاد وجودی او در جهت حرکت به سوی بی نهایت است» (قائمی، ۱۳۷۸: ۲۷). «تعلیمات اسلامی نشان می‌دهد که این مکتب مقدس الهی به همه ابعاد انسان، اعم از جسمی و روحی، مادی و معنوی، فکری و عاطفی، فردی و اجتماعی توجه عمیق داشته است و نه تنها جانب هیچ کدام را مهمل نگذاشته است بلکه عنایت خاص به «پرورش» همه اینها روی اصل معینی داشته است» (مطهری، ۱۳۷۸: ۹۸). از منظر علی علیه السلام، حکومت دینی در اهداف غایی و بلندمدت به دنبال انسان سازی و هدایت انسان به قرب الهی است (کمالی، ۱۳۹۶)، از دیدگاه امام علیه السلام، تعلیم و تربیت جامعه براساس اهداف اسلامی از اهمیت و اولویت خاصی برخوردار است. در واقع برای اینکه پیامبران الهی بتوانند اهداف الهی خود در جامعه انسانی عملی سازند به تشکیل حکومتی نیاز دارند تا در سایه تشکل مؤمنان و سازمان خاص اجتماعی آن، تحت تدبیر و مدیریتی شایسته، بستر مناسبی را برای رسیدن به این مهم فراهم نمایند (پژوهنده، ۱۳۸۰). علی (ع) «نفس» را قابل تربیت می‌داند بدان شرط که بخود وا گذاشته نشود و با ویژگی‌ها و قوای آن به انصاف رفتار شود، لذا هیچ

شناختی به سودمندی شناخت نفس نیست چنانکه حضرت (ع) در توصیف آن می‌فرماید: شناخت نفس سودمندترین شناخت هاست، شناخت انسان به ارزش‌های وجودی خود و استعداد درونی خویش و توانایی‌ها و امکانات نفس و مراتب وجود و نیز شناخت آفات نفس و عیوب خویش بهترین بستر برای اصلاح و تربیت است و تا این معرفت حاصل نشود سیر درست تربیت حاصل نمی‌گردد (قاسمی مدانی، قدمی و شعبان نژاد، ۱۴۰۱).

مبانی نظری

تبیین اهمیت و شناسایی اهداف غایی تعلیم و تربیت اسلامی، ترسیم دورنمای حرکت انسان به سوی کمال و تعیین اهداف کلی، واسط و جزئی تربیتی را امکان‌پذیر می‌سازد. از هدف یا اهداف غایی تعلیم و تربیت اسلامی تعاریف متفاوتی ارائه شده است. هدف غایی تعلیم و تربیت از نظر علامه طباطبایی، رسیدن انسان به توحید در مرحله اعتقاد و عمل است (صالحی و یاراحمدی، ۱۳۸۷). ایشان بر این عقیده است که «از نظر اسلام، هیچ هدفی برای آفرینش انسان و زندگی او نیست جز ایمان و توحید خداوند متعال در مرحله اعتقاد و عمل؛ یعنی اسلام کمال انسانیت و هدف زندگی انسان را در اعتقاد به خدایی می‌داند که همه پدیده‌ها و موجودات را آفریده و بازگشت همه به سوی اوست. پس از تحصیل چنین ایمان و اعتقادی، همه اعمالش حاکی از بندگی او به خداوند متعال است؛ در این صورت، توحید در ظاهر و باطنش رسوخ کرده، خلوص در عبودیتش، در گفتار و کردارش ظاهر می‌گردد» (طباطبایی، ۱۳۶۳: ۴۰۷). برخی پژوهشگران، هدف غایی تعلیم و تربیت اسلامی را «قرب اختیاری به خداوند» دانسته‌اند (اعرافی و همکاران، ۱۳۷۶؛ مصباح یزدی و همکاران، ۱۳۹۰). دانشمند دیگری از اهداف «هدایت و رشد، طهارت و حیات طیبه، تقوا، و رضوان الهی، عبادت و عبودیت» را به عنوان اهداف غایی تعلیم و تربیت اسلامی معرفی و مورد بحث قرار داده است (خسرو باقری، ۱۳۸۵). به اعتقاد یکی از صاحب نظران، تربیت «انسان کامل»، تنها هدف غایی تعلیم و تربیت در اسلام است (شرفی، ۱۳۸۸). از دید پژوهشگر دیگری، هدف غایی نمی‌تواند بیش از یکی باشد، وی معتقد است از دیدگاه قرآن و روایات و از دیدگاه علمای اخلاق و عرفان اسلامی «رضوان الله» نهایت درجه ای

است که انسان می‌تواند به آن دست یابد و از اینرو می‌توان آن را غایت و هدف نهایی تربیت اسلامی نامید. (حسینی زاده، ۱۳۹۹)

شخصیت امام علی علیه السلام یک الگوی عالی تربیتی است و زندگی حضرت یک مکتب بزرگ تربیتی به شمار می‌رود. گفتار، کردار و اندیشه‌های این پیشوای بزرگ با الهام از قرآن، مکتب اسلام و ارزش‌های عالی انسانی شکل گرفته است و زندگی حضرت مظهر و نمونه ارزش‌های عالی انسانی است. (شریعتمداری، ۱۳۸۱)

در منشور تربیتی امام علی علیه السلام (نامه ۳۱ نهج البلاغه) خطاب به فرزند برومندشان امام حسن مجتبی (ع)، دیدگاه تربیتی حضرت به روشنی قابل شناسایی است. در این نامه حضرت علیه السلام به اهمیت، ضرورت، اهداف، نکات، اولویت‌ها و شیوه‌های تربیتی پرداخته است. در جدول (۱) زیر، این موارد مقوله بندی و ارائه شده اند.

جدول ۱. منشور تربیتی امام علی علیه السلام، اهمیت، اهداف و ...

ابعاد	مولفه ها
اهمیت تربیت	حفظ کرامت و حریت بوسیله آزادی از بندگی غیر خدا. دسترسی به جایگاهی پر از نعمت امن و آسایش ابدی پس از مرگ
ضرورت تربیت	ضرورت احساس مسئولیت، دلسوزی، خیرخواهی نسل حاضر در امر تربیت نسل آینده/تدارک تعلیم و تربیت در زمان مناسب و مقتضی برای نسل جوان و آرزومند. / کوچ اجباری دنیا پرستان پس از مرگ به سرزمین خشک و بی آب و علف.
اهداف تربیت	تربیت برای پذیرش توحید و یگانگی خداوند/ تربیت جهت پند پذیری، و آموختن راه و رسم زندگی. / آگاه سازی در باره آخرت و آنچه برای انسان‌ها در آنجا فراهم است. / تربیت در جهت ترس از خدا یا تقوا و انجام واجبات. / تربیت با هدف جهت دهی به اینکه گرایش‌ها و خواسته‌ها از روی درک و آگاهی باشد. / تربیت در جهت استعانت جویی از خداوند برای توفیق در پیمودن راه پاکان ترغیب به اندیشیدن در باره خالق مرگ و زندگی و.. / پناه بردن به قدرت آفریننده، روزی دهنده، اعتدال در آورنده اندام و تنها بندگی، اشتیاق و ترس از او/ تربیت اجتماعی (انصاف با مردم، ستم نکردن، نیکو کاری و... آگاهی بخشی در باره تحولات گوناگون، نابودی و دست به دست گردیدن دنیا تاریخ و سیاست.
اولویت‌های تربیتی	اولویت آغازین، آموختن کتاب خدای توانا و بزرگ همراه با تفسیر آیات. / اولویت دوم آموختن شریعت اسلام و احکام آن از حلال و حرام. / ترغیب به نهایت تلاش و کوشش در زندگی.
روش تربیت	تربیت نسل آینده از طریق انتقال ارزش‌های اخلاقی / تربیت با خوبی‌ها در آغاز زندگی اجتماعی /

جدول ۱. منشور تربیتی امام علی علیه السلام، اهمیت، اهداف و ...

ابعاد	مولفه ها
	انتقال فرهنگ با تاکید بر پیروی از سنت‌های صالح پیشینیان.
موانع تربیت	خواهش‌ها و دگرگونی‌های دنیا مانع پذیرش حق و اطاعت/ آنچه را نمی‌دانی نگو. (سخن گفتن از روی دانش و معرفت) / خود بزرگ بینی و غرور، مخالف راستی و آفت عقل است/ فکر ذخیره سازی برای دیگران مباش (استفاده از امکانات).

علی (ع) در نامه ۳۱ نهج البلاغه علاوه بر فرزندش؛ مریبان و متصدیان امور سیاسی، تربیتی و فرهنگی را در قرون و اعصار، به زمینه سازی و برنامه ریزی برای تحقق اندیشه خلاق در جامعه دعوت می‌نماید. مهم‌ترین قشری که دغدغه امام علی (ع) را برانگیخته، نسل جوان است که قلب و اندیشه ای پاک و مستعد دارد و تربیت و تجهیز او، آرزوی داشتن یک نسل دارای اندیشه پویاشگر و متعهد، و رسیدن به جامعه پویا و مطلوب اسلام را برآورده خواهد (ابراهیم، ۱۳۸۹).

پیشینه پژوهش

بررسی پیشینه، نشان گر پژوهش‌های متعددی است که با روش تحلیل محتوای متون دینی و با هدف تبیین دیدگاه تربیتی اولیای دین انجام گرفته، از جمله: پژوهش: امرائی، نظریگی و عترت دوست (۱۳۹۹). با عنوان «قرائتی تربیتی از حدیث کساء با روش تحلیل محتوا» و نیز کار پژوهشی: سلیمی، فتاحی زاده و عترت دوست (۱۳۹۷). با عنوان: "استخراج الگوی تربیت اخلاق اسلامی از منظر امام سجاد (ع) بر مبنای تحلیل مضمونی دعای مکارم اخلاق" و نیز پژوهش: جانی پور، عترت دوست و سروری مجد (۱۳۹۳). با عنوان: "تبیین شیوه‌های تربیتی امام رضا (ع) در راستای ایجاد سبک زندگی اسلامی بر مبنای تحلیل محتوای دعا‌های صحیفه رضویه".

پژوهش‌های متعدد و متنوعی با هدف تبیین دیدگاه تربیتی امام علی علیه السلام انجام شده، که در اینجا تعدادی از این پژوهش‌ها بر اساس: عناوین، اهداف و یافته‌ها در سه دسته (الف) اصول، مبانی، اهداف و روش‌های تربیتی؛ (ب) الگوها و شیوه‌های تربیتی و (ج) موانع و مقتضیات تربیتی طبقه بندی و ارائه شده اند.

الف) اصول، مبانی، اهداف تربیتی

رستمی، بهشتی و ایمانی (۱۳۹۷). «نظام تربیت اخلاقی در نامه ۳۱ نهج البلاغه» (بنیادها، هدف‌ها، اصول و روش‌ها) یافته‌ها: بنیادها: توحید، ضعف آدمی، فطرت و معاد. اهداف: الف) غایی "تخلق به اخلاق الهی" ب) واسطه‌ای: شناخت خدا، خودسازی، تقوا، زهد، صبر، التزام به امر الهی و یاد خداوند. اصول تربیت اخلاقی: کرامت، تفاوت‌های فردی، اعتدال، تعقل، تفکر و تدبیر، روش‌ها: تذکر، موعظه، ارایه الگو، محبت، عبرت‌آموزی، توبه، و مراقبه و محاسبه.

باقری (۱۳۸۰). «نگاهی دوباره به تربیت اسلامی» (مبانی، اصول: روش‌ها) یافته‌ها: محاسبه نفس، ابتلاء، آراستن ظاهر، مواجهه، زمینه سازی، اعطای بینش، دعوت به ایمان، مبالغه در عفو، توبه، تبشیر، مبالغه در پاداش، تکلیف به قدر وسع.

محسن فرمهبینی فراهانی (۱۴۰۰) «تربیت از دیدگاه امام علی علیه السلام» (کلیات، ساحت‌ها و موضوعات) یافته‌ها: مفهوم، ضرورت، اهمیت و اهداف تعلیم و تربیت - انواع تربیت: اجتماعی، بدنی، هنری، عقلانی، جنسی، اخلاقی، عاطفی، سیاسی، موضوعات: تربیت فرزند، مهارت‌های زندگی، تبیین عناصر تربیتی.

سعید بهشتی و محمدعلی افخمی اردکانی (۱۳۸۶). «تبیین مبانی و اصول تربیت اجتماعی در نهج البلاغه» یافته‌ها: برقراری رابطه صحیح با مردم و با خدا، برای کسب رضایت خدا. - آشنایی با ارزش‌های معقول و مطلوب و قطع رابطه با موارد مخالف تربیت الهی و اسلامی مرزوقی و اناری نژاد (۱۳۸۶). «تربیت اجتماعی از منظر نهج البلاغه از منظر امام علی (ع)» (مفاهیم، اهداف، اصول و روش‌های تربیت اجتماعی) یافته‌ها: افراد اعضای پیکره امت اسلامی - دارای حقوقی متقابل - همبستگی و اتحاد بین مسلمانان - اهتمام افراد نسبت به امور جامعه - رعایت حقوق دیگران با انصاف و عدالت - همکاری و تعاون اجتماعی - روابط مهرآمیز با دیگران.

ب) روش، الگو و شیوه تربیتی

علوی زاده شیرازی (۱۴۰۰). «تربیت اسلامی» (الگوی تربیتی والدین از دیدگاه نهج البلاغه) یافته‌ها: تأیید رابطه معنی دار اهتمام به نقش خدا در زندگی، اخلاص در آموزش های دینی، ساده زیست بودن و سطح سواد والدین، با تربیت موثر فرزندان.

سلطانی رنانی (۱۳۸۷) «روش های تربیتی در پرتو نهج البلاغه» (روش ها و راهکارهای علمی و عملی تربیت در ابعاد عاطفی و درونی انسان‌ها). یافته‌ها: الگوبرداری و پیشگیری، تذکر و یادآوری، محبت و مدارا، عبرت آموزی و بصیرت آفرینی و بالأخره عفو، تغافل و تشویق و تنبیه به منظور تربیت انسان، نیاز عاطفی و مقتضای فطرت انسان‌ها است.

شریعتمداری (۱۳۶۰) «تعلیم و تربیت اسلامی» (روش های تربیتی) یافته‌ها: جهاد یک روش قاطع تربیتی.

الهامی نیا (۱۳۷۸). «تعلیم و تربیت در اسلام» (شیوه های تربیتی). یافته‌ها: محبت، زدودن کینه و عداوت، الگو دهی، معاشرت با صالحان، عبرت گرفتن از تاریخ، نیایش، جهاد، کار، تکرار، موعظه و نصیحت، امر به معروف و نهی از منکر، تشویق و تنبیه.

ج) موانع و مقتضیات تربیتی

«تربیت از دیدگاه امام علی علیه السلام» - امکان، موانع و روش های تربیت (دشتی، ۱۳۸۵). یافته‌ها: تربیت پذیری انسان، ارزشمندی تربیت، هدفداری تربیت و....

«موانع و مقتضیات تربیت در نهج البلاغه» (دلشاد تهرانی، ۱۳۷۹). یافته‌ها: موانع چهارگانه: فردی؛ اجتماعی؛ سیاسی و اقتصادی.

صادقی (۱۳۹۸). ضمن شرح نامه ۳۱ نهج البلاغه آن را دارای ابعاد دوگانه اهداف و روش های تربیتی دانسته و بر اساس شرح فرازهای نامه مولفه های فرعی را نام گذاری و ارائه نموده است.

اهداف تربیتی: دام زیبا - چاه در راه / موانع پیشرفت - تلاش کم نتیجه یا بد نتیجه / محاسبات غلط / حریت و آرامش / دل آباد و شخصیتی ثابت / قلب خوب / قلب ملکوتی / پناهگاه محکم - علم نافع / برکت در رزق - عزت در رفتار / آرامش اقتصادی و رزق عزتی / انتقام روزگار / مبانی و اهداف تربیت: بهترین زمان برای تربیت - مبانی تربیت / برابری و برادری / آمادگی مرگ.

روش‌های تربیتی: ویژگی نصیحت‌گر/ نردبان ترقی نه - نجات‌آری/ جاده بیراهه/ نصیحت و نصیحت‌پذیر/ دعا کلید رحمت و نعمت/ کار خالصانه - آماده سفر/ اهل دنیا/ شناخت دوستان نا اهل - روش بر خورد با نا اهلان/ ارزش یابی دوست/ همراه ریحانه - زندگی پایدار/ وظیفه دوستی/ مردان دنیا و آخرت/ اعتقاد عاشقانه/ ذهنیت عاقلانه - رفتار معتقدانه/ عمل طبق عقیده/ فهم - مقاومت - تغییر/ تدبیر در برخورد.

روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر با روش تحلیل اسنادی بر اساس راهبرد تحلیل محتوا صورت گرفت. مواد و محتوی از خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های و احادیث امام علی علیه السلام در منابع معتبر استخراج گردید. در این پژوهش برای سنجش پایایی کدگذاری داده‌ها، از روش تکرارپذیری استفاده شد. اعتبار مورد نظر در این پژوهش، اعتبار سازه‌ای بود، برای تعیین این نوع اعتبار، از تنها روش مناسب برای پژوهش‌های کیفی، روش تحلیل منطقی بر اساس قضاوت ذهنی استفاده شد. اعتبار یابی نتایج و یافته‌های این پژوهش، با استفاده از روش تحلیل منطقی و بر اساس قضاوت ذهنی صاحب‌نظران انجام گرفت.

در این پژوهش به منظور تحلیل احادیث و روایات منتخب، از روش تحلیل محتوا (فرآیند درک، تفسیر و مفهوم‌سازی معانی درونی داده‌ها) استفاده شد. لذا محقق برای تحلیل محتوای احادیث از یک فرآیند چهار مرحله شامل مراحل «انتخاب واحد تحلیل»، «مقوله بندی»، «شمارش فراوانی هر مقوله» و «تفسیر نتایج» استفاده نمود. پس از جمع‌آوری مواد و محتوی، جهت مقوله بندی داده‌ها، متن احادیث چندین بار مورد مطالعه قرار گرفته و فرآیند مقوله بندی سطح اول، با شناسایی و پررنگ کردن کلمات، جملات، پاراگراف‌ها و مضمون‌های واحد تحلیل که در واقع واحد سنجش، در روش تحلیل محتوا است (واحد تحلیل می‌تواند، شامل کلمه، نماد، جمله، عبارت، مضمون و شخصیت‌ها باشد). سپس مهم‌ترین بخش تحلیل محتوا با ساختن مقوله‌های اصلی و فرعی که بیانگر توانایی‌های پژوهشگر است، انجام گرفت. کار طبقه بندی (تعیین مقوله‌ها) داده‌های کیفی، می‌تواند، قبل (با روش قیاسی) و یا بعد از مشخص شدن واحدهای تحلیل (با روش استقرایی) صورت گیرد. در روش قیاسی ابتدا مقولات اصلی و کلان بر اساس اهداف و فرضیات

پژوهش تعریف و مشخص شده و سپس داده‌های کیفی بر اساس محتوا و نزدیکی آنها با مقولات تعریف شده، در طبقه بندی‌ها و گروه بندی‌های مربوط به هر مقوله قرار گرفته و تحلیل می‌شوند. اما در روش استقرایی بر اساس داده‌های جمع آوری شده ابتدا واحدهای تحلیل انتخاب، و سپس مقوله‌ها تدوین می‌گردند. در این پژوهش برای طبقه بندی مقوله‌های اصلی از روش تکوین استقرایی استفاده شد. در این شیوه هیچ چارچوب نظری، ایده و تعریف مشخص و از پیش تعیین شده‌ای، برای مقوله‌ها وجود نداشت و مقوله‌ها به صورت اکتشافی و گام به گام استخراج گردید. بطوریکه برای ساخت مقولات فرعی مناسب، در برخی موارد کلمات، جملات و عبارات احادیث، عیناً به عنوان یک مقوله فرعی شناسایی و مورد بهره برداری قرار گرفت. در این پژوهش از بسامد (فراوانی) برای شمارش مقوله‌های فرعی استفاده گردید.

مراحل پژوهش

الف) تعیین مقوله‌های فرعی بر اساس دیدگاه تربیتی امام علی علیه السلام

مواد و محتوی پژوهش حاضر در رابطه با دیدگاه تربیتی امام علی علیه السلام از منابع معتبر انتخاب، تحلیل و مقوله‌های فرعی آن استخراج گردید (جدول ۲).

جدول ۲. تعیین مقوله‌های فرعی مربوط به دیدگاه تربیتی امام علی علیه السلام

ردیف	متن و ترجمه حدیث	مقوله فرعی
۱	وظیفه امام است که حدّ و مرزهای اسلام و ایمان را به اهل مملکت خویش بیاموزد (غررالحکم ج ۲، ص ۴۸۸).	اسلام و ایمان
۲	..واجلس لهم العصرین... با مردم صبح و عصر بنشین و استفتاهای آنان را جواب ده و به جاهل بیاموز (نهج البلاغه، نامه ۶۷)	تعلیم جاهل
۳	...إیها الناس پنهایی را برای شما پراکندم که انبیا بوسیله آنها امت‌های خودشان را اندرز می‌دادند صفة الصفوه، ج ۱، ص ۱۲۴.	پند و اندرز
۴	...در کار (امت‌های پیشین) نگریسته‌ام و در اخبارشان اندیشیده و در آثار آنها گردش کرده‌ام.. (نهج البلاغه، نامه ۳۱)	پژوهش تاریخ
۵	إِنَّمَا فَرَّقَ بَيْنَهُمْ مَبَادِئُ طِينِهِمْ،... مَبَادِئُ سرشتشان بین آنان تفاوت به وجود آورده... (نهج البلاغه، نامه ۲۲۵)	تفاوت فردی
۶	و اینک برای تو از هر چیزی پاک شده آن را انتخاب و پسندیده‌ترین شیوه‌های آنان را	درس گرفتن

جدول ۲. تعیین مقوله‌های فرعی مربوط به دیدگاه تربیتی امام علی علیه السلام

ردیف	متن و ترجمه حدیث	مقوله فرعی
	با تو همراه ساختم. (نهج البلاغه، نامه ۳۱)	
۷	أَيُّهَا النَّاسُ تَوَلَّوْا مِنْ أَنْفُسِكُمْ تَأْدِيبَهَا، وَاعْدِلُوا بِهَا عَنْ ضَرَاوِعِ عَادَاتِهَا. ای مردم، خودتان عهده دار تربیت (تادیب) نفس خویش باشید و نفس را از کشیده شدن به طرف	تادیب نفس
۸	هوس‌ها و عادت ناروا باز دارید.	تعدیل نفس
۹	فَتَنَّفَسَكَ نَفْسَكَ! فَقَدْ بَيَّنَّ اللَّهُ لَكَ سَبِيلَكَ، ... زنها! زنها! در تربیت و سازندگی خویشتن تلاش کن زیرا خداوند، ...	امکان تربیت
۱۰	ليس لأنفسكم ثمن إلا الجنة، فلا تبيعوها إلا بها نفس و جان شما بهائی جز بهشت ندارد پس خودتان را به کمتر از آن نفروشید..	هدف تربیت
۱۱	فأصلح مثواك، ولا تبع آخرتك بدينك منزلة آئده خود را اصلاح کن و آخرت را به دنیای زودگذر مفروش	آخرت گرای
۱۲	و حق الوالد علی الوالد ... و حق فرزند بر پدر ... برایش نام نیک انتخاب کند و او را خوب تربیت نماید و قرآن تعلیمش دهد	تربیت فرزند
۱۳	وعندنا أهل البيت أبواب الحكمة و ضيأ الأئمة... درهای دانش و روشنائی امور نزد ما اهلیت است..	نور و دانش
۱۴	ثم الصيق بدوى المروءات... روابط خود را با افراد اصیل و خاندان‌های صالح و خوش سابقه برقرار ساز. ((نامه ۵۳ نهج البلاغه)	روابط اجتماعی
۱۵	العلم وراثته كريمته، و الأدب ميراثه صافيته. دانش میراثی گرانبها، آداب زیورهای تازه، و اندیشه آینه ای صاف است (حکمت ۵).	ارزش علم
۱۶	خالطوا الناس مخالطة إن... با مردم آنچنان معاشرت کنید که چون از دنیا رفتید بر شما بگریند، و اگر... (حکمت ۱۰ نهج البلاغه)	روابط اجتماعی
۱۷	فأما حثكم على فالنصيحة لكم. و تعلیمکم .. و تأدیبکم ... خطبه ۳۴ نهج البلاغه). اما حق شما بر من نصیحت تعلیم..تادیب) کنم	تعلیم و تادیب
۱۸	فما ذلك القرآن عليه من صفیه آنچه قرآن از صفات خدا بیان م... د بپذیر و از نور هدایت آن بهره گیر (خطبه ۱۰ نهج البلاغه).	مسیر سعادت
۱۹	و لا تنقض سننه صالحه عمیل بها ... هرگز آداب و سنت پسندیده ای که ... را نقض نکن (نامه ۵۳ نهج البلاغه).	فرهنگ گرای
۲۰	واعرض علیه أخبار الماضین، و ذ... اخبار گذشتگان را بر قلبت عرضه نما و آنچه بر	اخبار گذشته

جدول ۲. تعیین مقوله‌های فرعی مربوط به دیدگاه تربیتی امام علی علیه السلام

ردیف	متن و ترجمه حدیث	مقوله فرعی
	گذشتگان رسیده را .. (نامه ۳۱ نهج البلاغه).	
۲۱	مِنْ هَوَانِ الدُّنْيَا عَلَى اللَّهِ.. خواری دنیا نزد خدا همین بس که جز در دنیا نافرمانی او نکنند و .. (حکمت ۳۸۵ نهج البلاغه).	خطر دنیا طلبی
۲۲	وَ اسْكُنِ الْأَمْصَارَ الْعِظَامَ فَإِنَّهَا جَمَاعُ الْمُسْلِمِينَ؛ در شهرهای بزرگ اجتماع مسلمانان سکونت کن (نامه ۶۹ نهج البلاغه).	تربیت مدنی
۲۳	اخْذِرْ مَنَازِلَ الْغَفْلَةِ وَعَلَى طَاعَةِ اللَّهِ.. از سکونت در محل های غفلت، ستم که یاوران طاعت خدا اندکند، بپرهیز (نامه ۶۹ نهج البلاغه).	تربیت مدنی
۲۴	إِذَا تَغَيَّرَ السُّلْطَانُ تَغَيَّرَ الزَّمَانُ. هرگاه حاکم تغییر یابد، روزگار تغییر می یابد (نامه ۳۱ نهج البلاغه).	تحول سیاسی
۲۵	«الْمَلِكُ كَالنَّهْرِ الْعَظِيمِ، ... حلیله الاولیاء، ج ۲، ص ۱۲۶) زمامدار رودخانه عظیمی را مانند که رودهایی کوچک از آن جاری	ویژگی زمامدار
۲۶	..قوام الدین و الدنيا بأربعه: عالم مستعمل علمه، و جاهل لا يستنكف أن يتعلم، ...	عالم عامل
۲۷	قوام دین و دنیا به چهار چیز برپاست: دانایی که دانش خود را به کاربرد، و نادانی که از آموختن سر باز نزند، و ... (حکمت ۳۸۰)	علم گریزی
۲۸	«ثُمَّ أَسْبِغْ عَلَيْهِمُ الْارْزَاقَ، فَإِنَّ ذَلِكَ قُوَّةٌ لَهُمْ .. روزی ایشان را فراخ دار! که بدان برای اصلاح خویش توان (نامه ۵۳ نهج البلاغه)	اصلاح نفس
۲۹	فَإِنَّ الْفَقْرَ مَنَقَصَةٌ لِلدِّينِ، مَدَاهِشَةٌ لِلْعَقْلِ، تنگدستی دین را نافص و خرد را سرگردان کند و دشمنی پدید آرد (حکمت ۳۱ نهج ال)	اقتصاد تربیت
۳۰	مَنْ أَصْلَحَ مَا بَيْنَهُ وَ بَيْنَ اللَّهِ، هر کس آنچه را میان او و خداست اصلاح نماید، خداوند آنچه را بین او و (حکمت ۸۹ نهج البلاغه).	تربیت دینی
۳۱	اعْجَزُ النَّاسِ مَنْ عَجَزَ عَنِ اكْتِسَابِ الْأَخْوَانِ، و ... ضعیف ترین مردم کسی است که از یافتن دوستان ناتوان ..حکمت ۱۲ نهج البلاغه.	روابط اجتماعی
۳۲	إِذَا وَصَلَتْ إِلَيْكُمْ أَطْرَافُ النُّعْمِ، .. هنگام رسیدن مقدمات نعمت ها، نهایت آن را با شکرگزاری اندک مرانید. حکمت ۱۳ نهج ال	تربیت اقتصادی
۳۳	فَرَنْتِ الْهَيْبَةَ بِالْخَيْبَةِ، وَ الْحَيَاءُ بِالْجُرْمَانِ. ترس قرین یأس، و کم رویی همراه با محرومیت است(حکمت ۲۱ نهج البلاغه).	ترس و حیا
۳۴	وَالْفُرْصَةُ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ، فَانْتَهِزُوا فُرْصَ الْخَيْرِ. فرصت مانند ابر می گذرد، پس	فرصت طلبی

جدول ۲. تعیین مقوله‌های فرعی مربوط به دیدگاه تربیتی امام علی علیه السلام

مقوله فرعی	متن و ترجمه حدیث	ردیف
	فرصت های خیر را غنیمت دانید	
رمز رستگاری	فَمَنْ اشْتَأَقَ إِلَى الْجَنَّةِ سَلَخَنِ الشَّهَوَاتِ... آن که مشتاق بهشت است دل از شهوات گرداند (حکمت 31 نهج البلاغه)	۳۵
راه نجاتوَمَنْ أَشْفَقَ مِنَ النَّارِ اجْتَنَّبَ الْمُحَرَّمَاتِ.. آن که در ترس از آتش است از محرمات دوری کرد	۳۶
راه مقاومت	...وَمَنْ زَهَلَدَ فِي الدُّنْيَا اسْتَهَانَ بِالْمُصِيبَاتِ. بی رغبت به دنیاست مصائب را آسان شمرد.	۳۷
عاقبت اندیشی	...وَمَنْ ارْتَقَبَ الْمَوْتَ سَارَعَ إِلَى الْخَيْرَاتِ. و آن که در انتظار مرگ است آن که به سوی خیرات شتافت	۳۸
حکمت آموز	فَمَنْ تَبَصَّرَ فِي الْفِطْنَةِ تَبَيَّنَتْ لَهُ الْحِكْمَةُ.../ آن که در زیرکی بینایی یافت حکمت برایش روشن شد.	۳۹
عبرت آموزی	...وَمَنْ تَبَيَّنَتْ لَهُ الْحِكْمَةُ عَرَفَ الْعِبْرَةَ. و هر که را حکمت روشن شد پندگیری را دانست.	۴۰
پند آموزی	...وَمَنْ عَرَفَ الْعِبْرَةَ فَكَأَنَّمَا كَانَ فِي الْأَوَّلِينَ. و هر که پندگیری را دانست چنان ماند که در میان گذشتگان بوده	۴۱
یادگیری عمیق	فَمَنْ فَهِمَ عِلْمَ غَوْرٍ الْعِلْمِ. آن که درست فهمید اعماق دانش را دریافت.	۴۲
اعماق دانش	وَمَنْ عِلِمَ غَوْرَ الْعِلْمِ صَدَرَ عَنْ شَرَائِعِ الْحُكْمِ.. کسی که اعماق دانش را دریافت از آبشخور احکام شریعت سیراب بازگشت.	۴۳
تامین معاش	وَمَنْ حَلَّمَ لَمْ يُفْرِطْ فِي أَمْرِهِ وَعَاشَ... و هر که بردباری ورزید و کوتاهی نکرد، و در میان مردم به ستودگی و نیکی زندگی نمود	۴۴
امر به معروف	فَمَنْ أَمَرَ بِالْمَعْرُوفِ شَدَّ ظُهُورَ الْمُؤْمِنِينَ. آن که به امر به معروف برخاست مردم مؤمن را توانا نمود.	۴۵
نهی از منکر	وَمَنْ نَهَى عَنِ الْمُنْكَرِ أَرْغَمَ أَنْوْفَ الْمُنَافِقِينَ. و هر که نهی از منکر کرد بینی منافقان را به خاک ذلت رساند.	۴۶
حق گرایی	وَمَنْ صَدَّقَ فِي الْمَوَاطِنِ قَضَى مَا عَلَيْهِ. و آن که صدق در مواضع حق را رعایت نمود به وظیفه اش عمل کرد.	۴۷

جدول ۲. تعیین مقوله‌های فرعی مربوط به دیدگاه تربیتی امام علی علیه السلام

ردیف	متن و ترجمه حدیث	مقوله فرعی
۴۸	وَمَنْ شَتَّى الْفَاسِقِينَ وَ غَضِبَ لِلَّهِ غَضِبَ اللَّهُ لَهُ وَ أَرْضَاءَ يَوْمِ الْقِيَامَةِ. و هر کس با بدکاران دشمنی کرد و برای خدا خشم گرفت خداوند به خاطر او خشم گیرد و او را در قیامت خشنود سازد.	دشمن بدکاران
۴۹	وَمَنْ كَثُرَ نِزَاعُهُ بِالْجَهْلِ دَامَ عَمَاهُ عَنِ الْحَقِّ. و آن که از بی‌جهالت به زد و خورد با مردم برخاست پیوسته از دیدن حق کور شد.	نزاع طلبی
۵۰	أَمَّا بَعْدُ فَإِنَّ الْجِهَادَ بَابٌ مِنْ أَبْوَابِ الْجَنَّةِ (خطبه ۲۷ نهج البلاغه)... جهاد در راه خدا، دری از درهای بهشت است، که خدا آن را ..	جهاد
۵۱	وَمَنْ شَاقَّ وَعَثَرَ عَلَيْهِ طَرْفُهُ، وَأَغْضَلَ عَلَيْهِ.. و آن که دشمنی نمود راه‌هایش دشوار و کارش سخت، و راه نجاتش تنگ شد	سخت‌گیری
۵۲	فَمَنْ جَعَلَ الْمِرَاءَ دِينًا لَمْ يُصْبِحْ لَيْلَةً. آن که جدال را شیوه خود کرد شب گمراهی صبح هدایت نشد.	خطر جدال
۵۳	وَمَنْ هَالَهُ مَا بَيْنَ يَدَيْهِ نَكَصَ عَلَى عَقِبَيْهِ. و هر که را ترساند آنچه پیش رو داشت، عقب‌گرد نمود.	عاقبت اندیشی
۵۴	وَمَنْ تَرَدَّدَ فِي الرَّيْبِ وَطِنْتَهُ سَنَابِكُ الشَّيَاطِينِ. و هر کس ملازم دودلی گشت. گام‌های شیطان پایمالش کرد.	خطر دو دلی
۵۵	وَمَنْ اسْتَسَلَّمَ لِهَلِكَةِ الدُّنْيَا وَ الْأُخْرَةِ هَلَكَ فِيهِمَا. و آن که به هلاکت دنیا و آخرت تن داد، در هر دو جهان نابود شد	مبارزه
۵۶ فَأَعِلَّ الْخَيْرَ خَيْرٌ مِنْهُ، وَ فاعِلُ الشَّرِّ شَرٌّ مِنْهُ. از نیکی بهتر نیکوکار، و از بدی بدتر بدکار است. (نهج البلاغه، حکمت ۳۲)	نقش عمل
۵۷	...كُنْ سَمْحًا وَ لَا تَكُنْ مُبَدِّرًا. وَ كُنْ... بخشنده باش نه بیش از حد، اندازه نگاه دارنه در حد سخت‌گیری (نهج البلاغه، حکمت ۳۳).	اقتصاد
۵۸	فَاخْزِنْ لِسَانَكَ كَمَا تَخْزِنُ ذَهَبَكَ.... پس زبانت را نگهدار چنانکه طلا و نقره خود را نگه می‌داری، (حکمت ۳۸۱).	کنترل زبان
۵۹	أَنَّ الْعَاقِلَ لَا يَبْطِئُ لِسَانَهُ... (حکمت ۴۰) عاقل در هر امری جز با مشورت دل و صلاح‌دید فکر وارد نمی‌شود، ...	ویژگی عاقل
۶۰	وَ إِنَّمَا الْأَجْرُ فِي... عَمَلٍ بِالْأَيْدِي وَ الْأَقْدَامِ. (نهج البلاغه، حکمت ۳۳). اجر و پاداش در	پاداش عمل

جدول ۲. تعیین مقوله‌های فرعی مربوط به دیدگاه تربیتی امام علی علیه السلام

ردیف	متن و ترجمه حدیث	مقوله فرعی
	برابر کاری است که بنده انجام می‌دهد.	
۶۱	وَإِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ يُدَاخِلُ بِصِدْقِ النَّبِيِّ وَالسَّرِيرَةِ الصَّالِحَةِ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ الْجَنَّةَ. (نهج البلاغه، حکمت ۳۳)	نیت صادق
۶۲	قَدَّرَ الرَّجُلُ عَلَى قَدْرِ هِمَّتِهِ. قدر و اندازه مرد به اندازه همت اوست (نهج البلاغه، حکمت ۴۷).	اراده
۶۳	وَ كُلُّ نَعِيمٍ دُونَ الْجَنَّةِ فَهُوَ مَحْقُورٌ وَ... النَّارِ عَافِيَةٌ. و هر نعمتی بی‌بهشت ناچیز و هر بلایی بی‌جهنم، عافیت است (حکمت ۳۸۷).	عاقبت اندیشی
۶۴	تَكَلَّمُوا تُعْرِفُوا فَإِنَّ الْمَرْءَ مَخْبُوءٌ تَحْتَ... سخن بگویند تا شناخته شوید، زیرا که انسان در زیر زبان خود پنهان است (حکمت ۳۹۲).	سخن گفتن
۶۵	لَا غِنَى كَالْعَقْلِ، وَلَا فَقْرٌ كَالْجَهْلِ، وَلَا مِيرَاثٌ كَالْأَدَبِ، ثروتی چون عقل، و فقری چون جهل، و میراثی چون ادب، (حکمت ۵۴).	عقل، ادب
۶۶	مَا اسْتَوْدَعَ اللَّهُ امْرَأً عَقْلاً إِلَّا اسْتَنْفَذَهُ... خدا عقل را به انسانی نداد جز آن که... او را با کمک عقل نجات بخشید (حکمت ۴۰۷).	معاش
۶۷	وَلَا ظَهِيرَ كَالْمُشَاوَرَةِ. و پشتیبانی همچون مشورت نیست (حکمت ۵۴).	ارزش مشاوره
۶۸	اللِّسَانُ سُبْحٌ، إِنْ خُلِيَ عَنْهُ عَقْرٌ. زبان درنده ای است، که اگر آزادش گذارند بگذرد. (نهج البلاغه، حکمت ۶۰).	حفظ زبان
۶۹	إِذَا خُيِّبَتْ بِتَحِيَّةٍ فَخِيْ بِأَحْسَنِ مِنْهَا، چون تو را سلام کنند بهتر از آنرا پاسخ ده (نهج البلاغه، حکمت ۶۲).	روابط انسانی
۷۰	وَ إِذَا أُسْدِيَّتْ إِلَيْكَ يَدٌ فَكَافِئْهَا بِمَا يُرْبِي عَلَيْهَا، و ... و هرگاه احسانت نمایند آن را به افزون‌تر پاداش ده، و ... (نهج البلاغه، حکمت ۶۲).	روابط انسانی
۷۱	.. مَنْ نَصَبَ نَفْسَهُ لِلنَّاسِ إِمَامًا... (حکمت ۷۳). آن که خود را در مرتبه پیشوایی قرار می‌دهد باید پیش از مؤدب نمودن مردم...	شرط رهبری
۷۲	وَ مَعْلَمٌ نَفْسِهِ وَ مُؤَدِّبٌهَا .. و آن که خود بیاموزد و خود را ادب نماید به تعظیم سزاوارتر از کسی است که فقط دیگران را بیاموزد و	تادیب نفس
۷۳	خُذِ الْحِكْمَةَ أَنَّى كَانَتْ، فَإِنَّ الْحِكْمَةَ تَكُونُ فِي صَدْرِ الْمُنَافِقِ ... حکمت را فرا گیرید، که در سینه منافق هم هست.. (حکمت ۷۹).	حکمت

جدول ۲. تعیین مقوله‌های فرعی مربوط به دیدگاه تربیتی امام علی علیه السلام

ردیف	متن و ترجمه حدیث	مقوله فرعی
۷۴	الْحِكْمَةُ صَالَةٌ الْمُؤْمِنِ، فَخَيْرُ الْحِكْمَةِ ... حِكْمَتُ گَمَشْدَه مَوْمِنِ اسْتِ، پَسِ حِكْمَتِ رَا فِرَاكِبِرِ كِرْجَه اَز اَهْلِ نِفَاقِ. (نَهْجِ ا. حِكْمَتِ ۸۰)	حکمت
۷۵	قِيَمَةُ كُلِّ امْرِئٍ مَا يُحْسِنُهُ. قِيَمَتِ هَرِ مَرْدِ كَارِي اسْتِ كِه اَن رَا نِيكُو اَنجَامِ مِي دَهْد. (نَهْجِ الْبِلَاغَه، حِكْمَتِ ۸۱).	تربیت فنی
۷۶	إِذَا سُئِلَ عَمَّا لَا يَبْعَلُ أَنْ يَقُولَ لَا أَعْلَمُ. وَ... اَز اَعْلَامِ «نَمِي دَانَم، حِيَا نَكَنْد، وَ اَز اَمُوخْتَنِ عِلْمِي كِه دَارَا نِيَسْتِ شَرْمِ نَنْمَائِد. (حِكْمَتِ ۸۲)	تعلیم و تعلم
۷۷	مَنْ تَرَكَ قَوْلَ «لَا أَدْرِي» أَصِيبَتْ... كَسِي كِه كَلِمَه «نَمِي دَانَم» رَا اَز دَسْتِ بَگِذَارْدِ تِيرِ هِلَاكْتِ بِه اَو اَصَابْتِ كَنْد (حِكْمَتِ ۸۵).	مصون ماندن
۷۸	رَأَى الشَّيْخُ أَحَبَّ إِلَيَّ مِنْ جَلْدِ الْغُلَامِ. تَدْبِيرِ پِيرِ مَرْدِ رَا اَز رِشَادَتِ جَوَانِ دَوْسْتِ تَرِ دَارَمِ (نَهْجِ الْبِلَاغَه، حِكْمَتِ ۸۶).	تجربه گرایی
۷۹	أَوْضِعُ الْعِلْمِ مَا وَقَفَ عَلَى اللِّسَانِ وَ... (حِكْمَتِ ۹۲).. پَسْتِ تَرِينِ دَانَشِ اَن اسْتِ كِه سَرِ زِبَانِ مَانْدَه، وَ بَرْتَرِينِ دَانَشِ اَن اسْتِ كِه ..	علم و عمل
۸۰	الْخَيْرَ أَنْ يَكْتُرَ عِلْمَكَ، وَ أَنْ يَعْظُمَ جِلْمَكَ، خَيْرَ اَن اسْتِ كِه دَانَشْتِ زِيَادِ، وَ بَرْدَبَارِيَتِ بَزْرُگِ كَرْدِدِ (نَهْجِ الْبِلَاغَه، حِكْمَتِ ۹۴).	علم و حلم
۸۱	لَا يَبْتَرِكُ النَّاسُ شَيْئًا مِنْ أَمْرِ دِينِهِمْ... (حِكْمَتِ ۱۰۶). مَرْدَمِ چيزِي اَز بَرْنَامَه دِينِشَانِ رَا بَرَايِ بَهْبُودِ دُنْيَايشَانِ تَرَكِ نَمِي كَنْنَد، مَگَرِ ...	دين و دنيا
۸۲	رُبَّ عَالِمٍ قَدْ قَتَلَهُ جَهْلُهُ، وَ عِلْمُهُ... بَسَا دَانَشْمَنْدِي كِه نَادَانِيشِ اَو رَا بِه كَشْتَنِ دَهْدِ وَ عِلْمِ سُوْدِي بِه اَو نَدَهْدِ (حِكْمَتِ ۱۰۷)	علم و جهل
۸۳	لَا مَالَ أَعْوَدُ مِنَ الْعَقْلِ، هِيْجِ مَالِ وَ سَرْمَايَه اِي بَرْدَرَا مَدْتَرِ اَز عَقْلِ نِيَسْتِ، (نَهْجِ الْبِلَاغَه، حِكْمَتِ ۱۱۳).	عقل
۸۴	وَ لَا عَقْلَ كَالْتَدْبِيرِ، هِيْجِ عَقْلِي چُونِ تَدْبِيرِ نِيَسْتِ (نَهْجِ الْبِلَاغَه، حِكْمَتِ ۱۱۳).	عاقبت اندیشی
۸۵	مَا أَخَذَ اللَّهُ عَلَيَّ... خِدا اَز مَرْدَمِ نَادَانِ عَهْدِ نَگَرْتِ كِه بِيَا مَوْزَنْد، تَا اَن كِه اَز دَانَايَانِ عَهْدِ كَرْتِ كِه اَمَوْزَشِ دَهْنَدِ (حِكْمَتِ ۴۷۸).	علم آموزی
۸۶	هِيْجِ هَمَنْشِينِي چُونِ حَسَنِ خَلْقِ نِيَسْتِ، (نَهْجِ الْبِلَاغَه، حِكْمَتِ ۱۱۳).	حسن خلق
۸۷	وَ لَا مِيرَاثَ كَالْأَدَبِ، هِيْجِ مِيرَاثِي مَانَنْدِ اَدَبِ نِيَسْتِ (نَهْجِ الْبِلَاغَه، حِكْمَتِ ۱۱۳).	ادب
۸۸	وَ لَا قَائِدَ كَالْتَوْفِيقِ، هِيْجِ رَهْبَرِي چُونِ تَوْفِيقِ نِيَسْتِ، (نَهْجِ الْبِلَاغَه، حِكْمَتِ ۱۱۳).	توفيق

جدول ۲. تعیین مقوله‌های فرعی مربوط به دیدگاه تربیتی امام علی علیه السلام

ردیف	متن و ترجمه حدیث	مقوله فرعی
۸۹	وَلَا تِجَارَةً كَالْعَمَلِ الصَّالِحِ، هِيَ تِجَارَتِي مِثْلَ عَمَلِ صَالِحٍ نَيْسْتِ، (نهج البلاغه، حکمت ۱۱۳).	عمل صالح
۹۰	وَلَا عِلْمٌ كَالْتَفَكُّرِ هِيَ دَانِشِي هِمَانِدِ اَنْدِيشِه نَيْسْتِ، (نهج البلاغه، حکمت ۱۱۳).	تفکر
۹۱	وَلَا عِبَادَةَ كَأَدَاءِ الْفَرَائِضِ، هِيَ عِبَادَتِي چُونِ اَدَايِ وَاجِبَاتِ نَيْسْتِ، (نهج البلاغه، حکمت ۱۱۳).	ادای فرائض
۹۲	وَلَا اِيْمَانَ كَالْحَيَاءِ وَالصَّبْرِ، هِيَ اِيْمَانِي مَانِدِ حَيَا وَ شَكِيْبَايِي، نَيْسْتِ (نهج البلاغه، حکمت ۱۱۳).	صبر و حیا
۹۳	وَلَا حَسَبٌ كَالْتَوَاضُعِ، هِيَ حَسَبِي چُونِ فِرَوْتِي نَيْسْتِ، (نهج البلاغه، حکمت ۱۱۳).	تواضع
۹۴	وَلَا شَرَفٌ كَالْعِلْمِ هِيَ شَرْفِي مِثْلِ دَانِشِ نَيْسْتِ، (نهج البلاغه، حکمت ۱۱۳).	شرافت علم
۹۵	، وَلَا عِزٌّ كَالْحِلْمِ.. هِيَ عِزَّتِي چُونِ حِلْمِ نَيْسْتِ (نهج البلاغه، حکمت ۱۱۳).	عزت حلم
۹۶	وَلَا مُظَاهَرَةَ أَوْثَقُ مِنَ الْمُسَاوَرَةِ هِيَ پَشْتِيْبَانِي اِطْمِيْنَانِ بَخْشِ تَرِ اَزْمَشُوْرْتِ نَيْسْتِ (نهج البلاغه، حکمت ۱۱۳).	مشورت
۹۷	النَّاسُ ثَلَاثَةٌ: .. مَرْدَمِ سِهْ گِرُوْهِنْد: دَانِشْمَنْدِ رُبَانِي، دَانِشْجُوِي بَرِ رَاهِ نِجَاتِ، وَ مِگَسَانِي نَاتُوْان... بِهْ نُوْرِ دَانِشِ رُوْشْنِي.. (حکمت ۱۴۷)	مردم شناسی
۹۸	يَا كَمِيْلُ، الْعِلْمُ خَيْرٌ مِنَ الْمَالِ، الْعِلْمُ يَخْرُسُكَ وَ ... دَانِشِ اَزْ ثُرُوْتِ بَهْتَرِ اسْتِ، دَانِشِ تُوْ رَا وَ تُوْ ثُرُوْتِ رَا مِيْ پَايِي. (حکمت ۱۴۷)	ارزش علم
۹۹	يَا كَمِيْلُ، مَعْرِفَةُ الْعِلْمِ دِيْنٌ ... اِيْ كَمِيْلِ، شَنَاخْتِ دَانِشِ دِيْنِي اسْتِ كِهْ اِنْسَانِ بِهْ اَنْ جِزَا دَاْدِهْ مِيْ شُوْدِ، اِنْسَانِ... (حکمت ۱۴۷).	ارزش علم
۱۰۰	وَالْعِلْمُ حَاكِمٌ، وَ الْمَالُ مَحْكُومٌ عَلَيْهِ. دَانِشِ حَاكِمِ، وَ ثُرُوْتِ مَحْكُومِ اسْتِ (حکمت ۱۴۷).	ارزش علم
۱۰۱	هَلَكَ خَزَانُ الْأَمْوَالِ وَ ثُرُوْتِ اَنْدُوْزَانِ بَا اَيْنِكِهْ زَنْدِهْ اَنْدِ اَمَا دَرِ هَلَاكْتَنْدِ، دَانِشْمَنْدَانِ تَا رُوْزْگَارِ بَاقِي اسْتِ، بَاقِي اَنْدِ... (حکمت ۱۴۷).	بقای عالم
۱۰۲	اللَّهُمَّ بَلِي، لَا تَخْلُوْ الْأَرْضُ مِنْ قَائِمٍ لِّلَّهِ بِحُجَّتِهِ، خُداوَنْدَا، آْرِيْ زَمِيْنِ اَزْ قِيَامِ كَنْدِهْ بَرَايِ حِجَّتِ خُدا تَهِيْ نَمِيْ مَانْدِ... (حکمت ۱۴۷).	حیجت خدا
۱۰۳	النَّاسُ أَغْدَاءٌ مَا جَهَلُوا. مَرْدَمِ دَشْمَنْ اَنْ چِيْزِي هَسْتَنْدِ كِهْ نَمِيْ دَانْدِ (حکمت ۱۷۲).	جهل و دشمنی
۱۰۴	لَا تَجْعَلُوا عِلْمَكُمْ جَهْلًا وَ ... عِلْمِ خُودِ رَا نَادَانِي وَ يَقِيْنِ خُودِ رَا تَرْدِيْدِ مِيْنْدَارِيْدِ، پَسِ هَرِ	علم و یقین

جدول ۲. تعیین مقوله‌های فرعی مربوط به دیدگاه تربیتی امام علی علیه السلام

ردیف	متن و ترجمه حدیث	مقوله فرعی
	گاه دانستید عمل کنید..حکمت ۲۷۴	
۱۰۵	قَلِيلٌ تَدْوُمٌ عَلَيْهِ أَرْجَى مِنْ...کار اندکی که ادامه یابد، از کار بسیاری که از آن به ستوه آیی امیدوار کننده تر است (حکمت ۲۷۸).	تداوم تلاش
۱۰۶	لَيْسَتْ الرَّوِيَّةُ كَالْمَعَايَنَةِ مَعَ الْإِبْصَارِ.. اندیشیدن همانند دیدن نیست، زیرا گاهی چشم‌ها دروغ می‌نمایاند، اما آن... (حکمت ۲۸۱).	عقل و اندیشه
۱۰۷	قَطَعَ الْعِلْمُ غُذْرَ الْمُتَعَلِّينَ..دانش، راه عذر تراشی را بهانه جویان بسته است (حکمت ۲۸۴).	روشنگری علم
۱۰۸	أَوَّلُ مَا تُغْلَبُونَ عَلَيْهِ مِنَ الْجِهَادِ... اولین مرحله از جهاد... با دستانتان، سپس جهاد با زبان، و آنگاه جهاد با قلب‌هایتان... حکمت ۳۷۵	جهاد
۱۰۹	وَمَنْ عِلِمٌ أَنْ كَلَامَهُ مِنْ عَمَلِهِ قَلَّ كَلَامُهُ.. و هر کس بداند گفتار نیز از اعمال است، جز به ضرورت سخن نگوید (حکمت ۳۴۹).	گفتار
۱۱۰	الْعِلْمُ عِلْمَانِ مَطْبُوعٌ وَمَسْمُوعٌ...لم دو گونه است: فطری و اکتسابی، اگر هر دو باهم هماهنگ نباشد سودمند نیست (حکمت ۳۳۸).	انواع علم

ب) پالایش مقوله‌های فرعی

در این گام مقوله‌های فرعی به دست آمده، مورد ارزیابی و پالایش قرار گرفته و مقوله‌هایی انتخاب شدند، که با موضوع پژوهش مطابقت بیشتری داشتند. این ارزیابی و پالایش از طریق حذف و یا ادغام مقوله‌های مشابه و تکراری صورت گرفت. سپس بر اساس جدول (۲) عناوین و فراوانی مولفه‌ها یا مقوله‌های فرعی احصاء (جدول ۳) گردید:

جدول ۳. عناوین و فراوانی مقوله‌های فرعی حاصل از تحلیل محتوی دیدگاه تربیتی امام علی علیه السلام

ردیف	مولفه‌های فرعی	تنوع	فراوانی
۱	علم	۱	۷
۲	زبان - گفتار	۲	۵
۳	مبارزه و مقاومت - تربیت نفس - عبرت آموزی - عاقبت اندیشی - عمل	۵	۴
۴	حکمت - جهاد - تعلیم - اقتصاد - عقل و اندیشه	۶	۳
۵	رستگاری - یادگیری - نزاع و جدال - پند و اندرز - روابط انسانی - حلم - تربیت مدنی - روابط اجتماعی - عالم (اهل علم) - حیا	۱۰	۲

جدول ۳. عناوین و فراوانی مقوله‌های فرعی حاصل از تحلیل محتوی دیدگاه تربیتی امام علی علیه السلام

ردیف	مولفه‌های فرعی	تنوع	فراوانی
۶	امکان تربیت - هدف تربیت - آخرت گرایی - تربیت فرزند - نور و دانش - تادیب - مسیر سعادت - تحسول سیاسی - ویژگی زمامدار - ترس - فرصت طلبی - سخت گیری - ویژگی عاقل - نیت صادق - اراده - معاش - مشاوره - دانش عمیق - تامین معاش - امر به معروف - نهی از منکر - حق گرایی - شرط رهبری - تربیت فنی - توفیق - تفکر - ادای فرائض - صبر - تواضع - مشورت - مردم شناسی - تداوم تلاش - مصون ماندن - اسلام و ایمان - پند و اندرز - تفاوت فردی - حجت خدا - حسن خلق - تربیت دینی - ادب - دو دلی - جهل - دنیا.	۴۲	۱

ج) طبقه‌بندی مقوله‌های فرعی در قالب مقوله‌های اصلی

در این گام مقوله‌های فرعی به مقوله‌های اصلی اختصاص یافته و ابعاد تعیین شدند. در این مرحله هر یک از مقوله‌های فرعی به دست آمده، صرفاً در قالب یک مقوله اصلی طبقه‌بندی و سازمان‌دهی و برای هر یک از مقوله‌های اصلی نام مناسبی انتخاب شد، جهت نام‌گذاری مقوله‌ها سعی بر این بود که بر اساس مفاهیم مشترک و مشابهی که از کدگذاری باز به دست آمده است، نامی انتخاب شود که بیشترین ارتباط منطقی را با داده‌هایی که مقوله نمایانگر آن است، داشته باشد. سپس مقوله‌های اصلی در قالب دو بعد طبقه‌بندی شدند (جدول ۴).

جدول (۴) ابعاد و مولفه‌های مدل مفهومی دیدگاه تربیتی امام علی علیه السلام

مولفه اصلی	ابعاد	مولفه فرعی
تربیت دینی	تربیت فردی	اسلام و ایمان / نور و دانش / خطر دنیا طلبی / عاقبت اندیشی / دین و دنیا / ادای فرائض / علم و یقین / تربیت دینی /
		مسیر سعادت / آخرت گرایی / رمز رستگاری / راه نجات / عبرت آموزی / مصون ماندن / عاقبت اندیشی
		ارزش علم / تعلیم و تادیب / حکمت آموزی / علم و جهل / علم آموزی / شرافت علم / بقای عالم / جهل و دشمنی / علم روشنگر / انواع علم. / عقل / تفکر / عقل و اندیشه / تجربه گرایی / اعماق دانش / تربیت فنی / علم و عمل / پند آموزی / یادگیری عمیق / تعلیم جاهل /

جدول (۴) ابعاد و مولفه‌های مدل مفهومی دیدگاه تربیتی امام علی علیه السلام

ابعاد	مولفه اصلی	مولفه فرعی
تربیت اجتماعی	تربیت اخلاقی	عقل / حفظ زبان / حسن خلق / ادب / صبر و حیا / تواضع / عزت / حلم / ترس و حیا / تادیب نفس / تعدیل نفس / امکان تربیت / فرصت طلبی / نیت صادق / اراده / تادیب نفس / خطر دو دلی / گفتار / کنترل زبان / اصلاح نفس / علم و حلم / سخن گفتن
	تربیت سیاسی	تحول سیاسی / ویژگی زمامدار / عالم / عامل / علم / گریزی / حق گرای / شرط رهبری / حجت خدا.
	تربیت اقتصادی	تامین معاش / اقتصاد / معاش طلبی / اقتصاد تربیتی / تربیت اقتصادی
	تربیت فرهنگی	پند و اندرز / درس گرفتن / اخبار گذشتگان / تربیت مدنی / پژوهش در تاریخ / فرهنگ گرای.
	تربیت حقوقی	روابط اجتماعی / خطر جدال / ارزش مشاوره / عمل صالح / مشورت / امر به معروف / نهی از منکر / نزاع طلبی / سخت گیری / پاداش عمل / روابط انسانی / عاقبت اندیشی / توفیق / نقش عمل / تفاوت فردی / مردم شناسی /
	تربیت جهادی	هدف تربیت / دشمنی با بدکاران / جهاد / تداوم تلاش / مبارزه / راه مقاومت /

در این گام ۹۸ مقوله فرعی ویرایش شده و با توجه به مولفه‌های اصلی، ابعاد شناسایی و تعیین

گردید:

الف) بعد تربیت فردی با چهار مقوله اصلی شامل

۱- تربیت دینی (هشت مقوله فرعی) ۲- تربیت اخلاقی (با ۲۲ مقوله فرعی) ۳- تربیت قرآنی

(با هفت قوله فرعی) ۴- تربیت علمی (با ۲۰ مقوله فرعی)

ب) بعد تربیت اجتماعی با پنج مقوله اصلی شامل

۱- تربیت فرهنگی (با شش قوله فرعی) ۲- تربیت سیاسی (با هفت مقوله فرعی) ۳- تربیت حقوقی (با ۱۶ مقوله فرعی) ۴- تربیت جهادی (با شش مقوله فرعی) ۴- تربیت اقتصادی (با پنج مقوله فرعی)، طبقه‌بندی و سازمان‌دهی شد.

سؤالات پژوهش

- پژوهش حاضر درصدد است به پرسش‌های زیر پاسخ دهد:
۱. از دیدگاه امام علی علیه السلام تربیت چه ابعادی دارد؟
 ۲. مولفه‌های اصلی تربیت از دیدگاه امام علی علیه السلام کدامند؟
 ۳. مدل مفهومی تربیت از دیدگاه امام علی (ع) از چه ویژگی‌هایی برخوردار است؟

یافته‌های پژوهش

تحلیل محتوای احادیث مربوط به دیدگاه تربیتی امام علی (ع) با استفاده از فرآیند چهار مرحله ای شامل «انتخاب واحد تحلیل»، «مقوله بندی»، «شمارش فراوانی هر مقوله» و «تفسیر نتایج» انجام گرفت. طبقه بندی مقوله‌های اصلی با روش تکوین استقرایی و ساخت مقولات فرعی مناسب، در برخی موارد کلمات، جملات و عبارات احادیث، عیناً به عنوان یک مقوله فرعی شناسایی و مورد بهره برداری قرار گرفت. در این پژوهش از بسامد (فراوانی) برای شمارش مقوله‌های فرعی و برای طبقه بندی مقوله‌های اصلی از روش تکوین استقرایی استفاده شد. بر اساس نتایج، دیدگاه تربیتی امام علی (ع) در ابعاد دو گانه تربیت فردی و تربیت اجتماعی و مولفه‌های اصلی و فرعی زیر شناسایی و تعیین گردید:

بعد تربیت فردی

مقوله اصلی تربیت اخلاقی شامل مولفه‌های فرعی: عقل / ادب / حفظ زبان / حسن خلق / ادب / صبر و حیا / تواضع / عزت / حلم / ترس و حیا / تادیب نفس / تعدیل نفس / امکان تربیت / فرصت طلبی / نیت صادق / اراده / تادیب نفس / خطر دو دلی / گفتار / کنترل زبان / اصلاح نفس / علم و حلم. / سخن گفتن

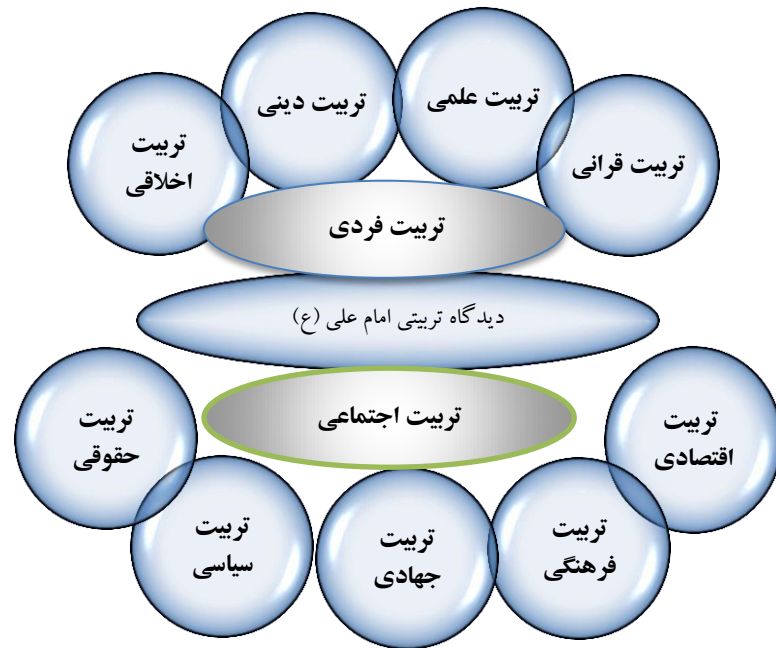
مقوله اصلی تربیت دینی شامل مولفه‌های فرعی: اسلام و ایمان / نور و دانش / خطر دنیا طلبی / عاقبت اندیشی / دین و دنیا / ادای فرائض / علم و یقین / تربیت دینی / مقوله اصلی تربیت قرآنی شامل مولفه‌های فرعی: مسیر سعادت / آخرت گرایی / رمز رستگاری / راه نجات / عبرت آموزی / مصون ماندن / عاقبت اندیشی

مقوله اصلی تربیت علمی شامل مولفه‌های فرعی: ارزش علم / تعلیم و تادیب / حکمت آموزی / علم و جهل / علم آموزی / شرافت علم / بقای عالم / جهل و دشمنی / علم روشنگر / انواع علم. / عقل / تفکر / عقل و اندیشه / تجربه گرایی / اعماق دانش / تربیت فنی / علم و عمل // پند آموزی / یادگیری عمیق / تعلیم جاهل

بعد تربیت اجتماعی

مولفه اصلی تربیت فرهنگی شامل مولفه‌های فرعی: پند و اندرز / درس گرفتن / اخبار گذشتگان / تربیت مدنی / پژوهش در تاریخ / فرهنگ گرایی
مولفه اصلی تربیت سیاسی شامل مولفه‌های فرعی: تحول سیاسی / ویژگی زمامدار / عالم عامل / علم گریزی / حق گرایی / شرط رهبری / حجت خدا
مقوله اصلی تربیت اقتصادی شامل مولفه‌های فرعی: تامین معاش / اقتصاد / معاش طلبی / اقتصاد تربیتی / تربیت اقتصادی

مولفه اصلی تربیت حقوقی شامل مولفه‌های فرعی: روابط اجتماعی / خطر جدال / ارزش مشاوره / عمل صالح / مشورت / امر به معروف / نهی از منکر / نزاع طلبی / سخت گیری / پاداش عمل / روابط انسانی / عاقبت اندیشی / توفیق / نقش عمل / تفاوت فردی / مردم شناسی
مولفه اصلی تربیت جهادی شامل مولفه‌های فرعی: هدف تربیت / دشمنی با بدکاران / جهاد / تداوم تلاش / مبارزه / راه مقاومت
مدل مفهومی دیدگاه تربیتی امام علی علیه السلام بر اساس یافته‌ها (ابعاد و مولفه‌ها)، ترسیم ارائه گردید (شکل ۱).

شکل (۱) مدل مفهومی دیدگاه تربیتی امام علی علیه السلام

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

ارائه پاسخ به سؤالات پژوهش

از دیدگاه امام علی علیه السلام تربیت چه ابعادی دارد؟

بر اساس یافته‌ها، دیدگاه تربیتی امام علی علیه السلام در ابعاد دوگانه تربیت فردی و تربیت اجتماعی شناسایی و تعیین گردید.

مولفه‌های اصلی تربیت از دیدگاه امام علی علیه السلام کدامند؟

نه مولفه اصلی تربیتی از دیدگاه امام علی علیه السلام شناسایی و تعیین گردید شامل: تربیت دینی - تربیت اخلاقی - تربیت قرآنی - تربیت علمی - تربیت فرهنگی - تربیت سیاسی - تربیت حقوقی - تربیت جهادی - تربیت اقتصادی

مدل مفهومی تربیت از دیدگاه امام علی (ع) از چه ویژگی‌هایی برخوردار است؟

الف) بعد تربیت فردی با چهار مولفه اصلی: تربیت دینی - تربیت اخلاقی - تربیت قرآنی - تربیت علمی.

ب) بعد تربیت اجتماعی با پنج مولفه اصلی: تربیت فرهنگی - تربیت سیاسی - تربیت حقوقی - تربیت جهادی - تربیت اقتصادی

جمع بندی

با توجه به نتایج، اهداف اصلی تعلیم و تربیت اسلامی از دیدگاه امام علی علیه السلام، در بعد فردی به ترتیب اولویت عبارتند از: تربیت تربیت علمی، تربیت اخلاقی، تربیت دینی و تربیت قرآنی و از بعد اجتماعی نیز اهداف اصلی به ترتیب اولویت عبارتند از: تربیت حقوقی، تربیت سیاسی، تربیت فرهنگی، تربیت جهادی و تربیت اقتصادی. تعدد و گستردگی اهداف تعلیم و تربیت اسلامی از دیدگاه امیرالمومنین علی علیه السلام، بیانگر اهمیت و ضرورت تعلیم و تربیت نسل‌های حاضر و آینده است. پرداختن امام علی علیه السلام به موضوع تعلیم و تربیت نشان می‌دهد که مسئولیت این امر خطیر بر عهده امام مسلمین است که باید برای تحقق تدابیر لازم را بیاندیشد و تمهیدات اجرای آن را فراهم سازد.

فهرست منابع

- ابراهیم، نزهت. (۱۳۸۹) اندیشه ورزی و تفکر خلاق از منظر نهج البلاغه. نشریه ادب عربی، دوره: ۱، شماره: ۲، (۱۳۷-۱۵۴). دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران.
- اعراف، علیرضا و همکاران. (۱۳۷۶) درآمدی بر تعلیم و تربیت اسلامی؛ اهداف تربیت از دیدگاه اسلام، تهران: سمت.
- امرائی، ایوب. مریم نظر بیگی و محمد عترت دوست. (۱۳۹۹). رانسی تربیتی از حدیث کساء با روش تحلیل محتوا (۲۰۵-۲۲۵). چکیده دوفصلنامه علمی- پژوهشی آموزه‌های تربیتی در قرآن و حدیث دوره ۶: شماره ۲
- آمدی، عبدالواحد. (۱۳۹۵). غررالحکم و دررکلم، ترجمه محمد علی انصاری (چاپ دهم). م: انتشارات ولی عصر.
- باقری، خسرو (۱۳۸۵) نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، تهران: وزارت آموزش و پرورش .
- بهشتی، سعید و محمدعلی افخمی اردکانی. (۱۳۸۶) تبیین مبانی و اصول تربیت اجتماعی در نهج البلاغه. فصلنامه علمی تربیت اسلامی. سال دوم، شماره، ۴ بهار و تابستان. (۷-۳۹) پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- پژوهنده، محمدحسین (۱۳۸۰) تعلیم و تربیت هدف اصلی حکومت امام علی (علیه السلام). اندیشه حوزه شماره ۲۷.
- حسینی زاده، سید علی. (۱۳۹۹). غایت تربیت از دیدگاه اسلامی. فصلنامه علمی تربیت اسلامی دوره ۱۵، شماره ۳۱. (۶۷-۸۷)
- دشتی، محمد، (۱۳۸۵)، امام علی (ع) و مباحث تربیتی، قم: نشر مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمومنین (ع)، چاپ سوم
- دلشادتهرانی، مصطفی (۱۳۷۹) مزرع مهر: موانع و مقتضیات تربیت در نهج البلاغه. تهران: نشر دریا
- دفتر همکاری حوزه و دانشگاه (۱۳۸۱) آرای دانشمندان مسلمان در تعلیم و تربیت و مبانی آن، جلد ۱ الی ۳، تهران: زیتون.
- رستمی همایون، بهشتی سعید، ایمانی محسن. (۱۳۹۷) نظام تربیت اخلاقی در نامه ۳۱ نهج البلاغه. قرآن و طب؛ ۴ (۱): ۲۰-۱۳
- شرفی، محمدرضا. (۱۳۸۸) فلسفه تربیتی اسلام با رویکرد تطبیقی، تهران: مؤسسه فرهنگی منادی تربیت.
- سلطانی رنانی، سید مهدی. (۱۳۸۷) روش‌های تربیتی در پرتو نهج البلاغه. فرهنگ کوثر شماره ۷۵
- سید رضی، محمد ابن الحسین شریف رضی (۱۳۸۸). نهج البلاغه امیر المومنین علی (ع). مترجم حسین انصاریان. م: دارالعرفان.

- صالحی، اکبر، یاراحمدی، مصطفی. (۱۳۸۷). تبیین تعلیم و تربیت اسلامی از دیدگاه علامه طباطبایی با تأکید بر هدف‌ها و روش‌های تربیتی. فصلنامه علمی تربیت اسلامی، سال ۳ شماره ۷. (۲۳-۵۰)
- صادقی، مهدی. (۱۳۹۸). شرح صوتی نامه ۳۱ نهج البلاغه. بنیاد مجازی نهج البلاغه. <http://ali121.om>
- علوی زاده شیرازی، صبا. (۱۴۰۰) تربیت اسلامی از دیدگاه امام علی (ع) - فصلنامه رهیافت‌های نوین در مطالعات اسلامی، (۲۱۳-۲۴۳) پاییز - شماره ۸.
- فتحی، علی. (۱۴۰۰) تبیین روش معنانشناسی واژگان تربیتی کلیدی قرآن: معنانشناسی موردی مفهوم «تربیت». فصلنامه علمی تربیت اسلامی. سال ۱۶، شماره ۳۸، زمستان (۱۲۷-۱۵۱). پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- فرهینی‌فراهانی، محسن. (۱۴۰۰). تربیت در نهج البلاغه. تهران: نشر آریژ
- قائم، علی. (۱۳۷۸) زمینه تربیت، چاپ هشتم، تهران: انتشارات امیری.
- قاسمی مدانی، محمد، قدمی، حسینو خاص رضا شعبان نژاد. (۱۴۰۱). تاثیرگذاری نفس بر تربیت از دیدگاه نهج البلاغه. مقاله
- دهمین کنفرانس بین‌المللی روانشناسی، علوم تربیتی و سبک زندگی. شبکه دانشگاه‌های مجازی جهان اسلام. <https://www.ymposia.ir/ICPE10>
- کاردان، علیمحمد و همکاران. (۱۳۸۶). فلسفه تعلیم و تربیت/ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. تهران: انتشارات سمت.
- کمالی، علیرضا. (۱۳۹۶). بررسی اهداف حکومت دینی از دیدگاه نهج البلاغه. پژوهش‌های نهج البلاغه. دوره: ۱۶، شماره ۵۴ (۱۱۳-۱۳۴)
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۶۳) تفسیر المیزان ترجمه محمدباقر موسوی همدانی ج ۲، ۷، ۹، ۱۲، ۱۵، ۱۶، ۱۸. تهران: نشر رجاء
- لیاقت دار، محمد جواد. (۱۳۸۶). تعلیم و تربیت از دیدگاه امام سجاد (ع) بررسی اجمالی نکات تربیتی دعای مکارم الاخلاق، قم، دفتر نشر معارف.
- مرزوقی، رحمت الله و عباس اناری نژاد (۱۳۸۶). تربیت اجتماعی از منظر نهج البلاغه. تربیت اسلامی» دوره ۲، شماره ۴ (بهار و تابستان).
- مصباح یزدی، محمدتقی و دیگران (۱۳۹۰) فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، تهران: انتشارات مدرسه.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۸) انسان در قرآن. تهران: انتشارات صدرا.

Weber, R. P. (1994). Basic Content Analysis. In Lewis-Beck, Michael S. (comp.): Research Practice (pp. 251-338). Thousand Oaks, CA: Sage.

